

Landbruget og miljøpolitikken: Konfliktløsning gennem forhandlinger med landbrugets organisationer?

Carsten Daugbjerg, lektor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

1. Indledning

Siden midten af 1980'erne har landbrug og miljø været et tilbagevendende emne på mediernes og politikernes dagsorden. Iltsvind i Kattegat, formidlet ved hjælp en spandfuld døde hummere, samt iltsvind og fiskedød i Mariager Fjord, fremstillet i dramatiske vendinger, har været en af måderne hvorpå offentligheden har stiftet bekendtskab med landbrugets miljøproblemer. Desuden har fundet af pesticidrester i grundvandet også jævnligt fundet vej til avisernes forsider. Mediernes fremstilling har i høj grad, men ikke altid, været med til at sætte landbrug og miljø på den politiske dagsorden.

Når mediernes omtale af forureningsproblemer relateret til landbruget har sat den politiske dagsorden, er beslutningsprocessen blevet stærkt politiseret. Dvs. at politikerne har overtaget beslutningsprocessen, og landbruget har måttet satse på partiet Venstres vilje til at forsvare dets interesser i de politiske forhandlinger. Det store slag har drejet sig om brugen af afgifter rettet mod gødningsanvendelsen. Landbruget har opfattet den slags afgifter som en ekstra produktionsomkostning der vanskeligt kunne tjenes hjem igen på markedet for landbrugsvarer. Den politiserede håndtering af miljøreguleringen af landbruget har i flere tilfælde ført til politiske

konflikter på et niveau som sjældent ses i Danmark. Højdepunktet var utvivlsomt den første vandmiljøplan, som blev vedtaget i midten af 1980'erne. Under forhandlingerne opstod der voldsomme konflikter mellem Schlüters firkløverregering og det grønne flertal i Folketinget bestående af venstre-fløjen, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre. Ikke nok med det; der opstod også en alvorlig konflikt internt i regeringen mellem Kristeligt Folkeparti, som havde miljøministerposten, og Venstre, som havde landbrugsministerposten. Sammenfattende kan man sige at politikformuleringen i miljøreguleringen rettet mod landbruget har været domineret af den parlamentariske beslutningsmodel.

Den stærke involvering af Folketinget i miljøreguleringen rettet mod landbruget, og den deraf følgende politisering af området, står i skarp modsætning til den traditionelle måde at lave landbrugspolitik på i Danmark. Gennem mere end 100 år har der i landbrugspolitikken, først og fremmest støttepolitikken,¹ været et tæt samspil mellem Landbrugsministeriet og landbrugsminister på den ene side og landbrugets organisationer på den anden omkring udformningen af løsningsmodeller og iværksættelsen af disse. Folketinget har, traditionelt set, ikke på samme måde som i

miljøpolitikken spillet en aktiv rolle i disse processer, hvilket har været medvirkende til at landbrugspolitikken ikke tilnærmelsesvis har været så konfliktfyldt som miljøpolitikken. Med andre ord har den korporative beslutningsmodel været helt central i den traditionelle landbrugspolitik.

En vigtig årsag til at miljøpolitikken er blevet så stærkt politiseret er at flertallet i Folketinget ikke har ment at landbruget har strakt sig langt nok og derfor har følt sig nødsaget til at gå ind i processen og fastlægge de specifikke miljøtiltag. Folketinget har den formelle magt til at gøre dette, men har ikke haft fuld kontrol over situationen idet landbruget har kontrolleret vigtige magtressourcer som i flere tilfælde har kunnet bruges til at moderere miljøtiltagene efter at den politiske storm har lagt sig. Dette billede på den miljøpolitiske proces er mest fremtrædende i spørgsmålet omkring landbrugets gødningsanvendelse. På pesticidområdet har konflikten ikke været nær så voldsom. Faktisk var man med landbrugets samtykke i stand til at indføre en pesticidafgift i 1995. Det interessante er hvordan man med landbrugets accept kunne indføre et reguleringsinstrument som landbruget på et lignende område, nemlig gødningsområdet, fandt helt og aldeles uacceptabelt. Hvordan kunne dette lade sig gøre? Er der i denne beslutning nogle antydninger af hvordan konfliktniveauet i miljøpolitikken rettet mod landbruget kan mindskes uden at miljøpolitikken udvandes så meget at et flertal i Folketinget føler sig nødsaget til at overtage processen? Argumentet i denne artikel er at grunden til at det kunne lade sig gøre at indføre en pesticidafgift med landbrugets samtykke i 1995 var at landbrugets folk sammen med embedsmændene fik afgiften konstrueret på en sådan måde at landbruget undgik uønskede bieffekter af afgifterne, dvs. omkostningsforøgelser og omfordelinger indenfor landbrugserhvervet.

Den seneste udvikling på pesticidområdet, vedtagelsen af pesticidhandlingsplan II, blev udformet efter samme model idet den bygger på anbefalingerne fra et udvalgsarbejde (Bichel-udvalget) hvori både landbrugs- og miljøinteresser var repræsenteret. En overgang så det dog ud til at miljøministeren ville vende tilbage til den parlamentariske beslutningsmodel da han med venstrefløjens indledte forhandlinger om stramninger i forhold til udvalgets anbefalinger. Det lykkedes ikke, og udvalgets anbefalinger blev i det store hele grundlaget for den nye pesticidhandlingsplan.

Artiklen er struktureret således at der efter denne indledning vil være en gennemgang af de fire handlingsplaner der, foreløbigt, er iværksat for at mindske landbrugets udvaskning af næringsstoffer til vandmiljøet. Her vil fokus specielt være på processen hvori handlingsplanerne blev skabt og efterfølgende ændret. Derefter ses nærmere på pesticidafgiften med det formål at klarlægge hvorfor beslutningsprocessen var forholdsvis stille og ikke stærkt politiseret på dette område. Endelig vil konklusionen vurdere om der i pesticidpolitikken ligger en løsningsmodel som også kan anvendes på gødningsområdet, der sandsynligvis ikke vil gå fri af fremtidige indgreb.

2. Konflikten om landbrugets anvendelse af gødning

Ser man tilbage på de sidste 30 års miljøhistorie er det iøjefaldende at der på landbrugsområdet har været alvorlige konflikter om landbrugets gødningsanvendelse. Det første slag fandt sted i forbindelse med udformningen af miljøbeskyttelsesloven i begyndelsen af 1970'erne. En af rapporterne, som dannede det tekniske grundlag for loven, beskæftigede sig med landbrugets tab af næringsstoffer og anbefalede at større husdyrbrug skulle have en forureningstilladelse (Daugbjerg, 1998a: 85). Rapportens konklusioner var der-

for en trussel mod landbrugets gødningsanvendelse, og det var efter alt at dømme en vigtig årsag til at landbrugsorganisationerne ikke kunne støtte loven. At sagen lå landbruget stærkt på sinde ses i beretningen fra Folketingets miljøudvalg som slog fast »at der ikke uden tilstrækkelig viden om forureningsskade [kan] foretages nogen begrænsende indgreb mod gødningsanvendelse«. Desuden fastslog udvalget at der »ikke [kan] stilles krav som for erhvervets [landbrugets] udøvelse må findes urimelige« (Folketingets miljøudvalg, 1973: sp. 2200). Det lykkedes således landbruget at undgå en mere vidtgående miljøregulering i forbindelse med den første miljøbeskyttelseslov, der blev vedtaget i 1973.

Det var først i midten af 1980'erne at miljøpresset mod landbruget for alvor tog til. Miljøstyrelsen havde siden 1980 udbygget sine administrative og forskningsmæssige ressourcer på landbrugsområdet, og med den såkaldte NPO-redegørelse i 1984 indledte Miljøstyrelsen et felttog mod landbrugets tab af gødningsstoffer, der af Miljøstyrelsen blev betragtet som en væsentlig kilde til forurening af vandmiljøet. Til landbrugets, og især Landbrugsministeriets, store forbitrelse foreslog Miljøstyrelsen politiske indgreb mod landbrugets gødningsanvendelse der på den tid må siges at være drastiske. For eksempel blev det foreslået at landmændene skulle kunne opbevare husdyrgødning i 12 måneder og at en afgift på handelsgødning² skulle tages i brug. De forslag faldt bestemt ikke i landbrugets og Landbrugsministeriets smag hvilket førte til at begge parter langede kraftigt ud efter Miljøstyrelsen. Især forslaget om en gødningsafgift var en torn i øjet på landbruget. Landboforeningerne opfattede afgiften som værende slet og ret en råvareskat (De danske Landboforeninger, 1986, 108-110).

På trods af det dårlige forhandlingsklima, lykkedes det Miljøstyrelsen at nå frem til et kompromis med landbrugets organisationer.

For at nå dette måtte Miljøstyrelsen give kraftige indrømmelser, bl.a. måtte den opgive afgifter på handelsgødning og gå bort fra kravet om 12 måneders opbevaringskapacitet for husdyrgødning og i stedet nøjes med fem måneder. Desuden måtte fastlæggelsen af nogle af reglerne for gødningsanvendelse overlades til senere forhandlinger. Dette kompromis kunne ikke tilfredsstille det grønne flertal i Folketinget, og Schlüter-regeringen måtte gå med til stramninger i handlingsplanen. Opbevaringskravet blev strammet til 6 måneder og der blev fastsat specifikke regler for gødningsanvendelse. Men der var stadig et væsentligt udestående med det grønne flertal, for regeringen ønskede en støtteordning der skulle dække nogle af udgifterne til udvidelse af faciliteterne til opbevaring af husdyrgødning. Det grønne flertal var af den opfattelse at støtteordningen skulle finansieres ved hjælp af afgifter på handelsgødning, hvilket regeringen kraftigt modsatte sig. Enden på striden blev at Det radikale Venstre bøjede af og afstod fra kravet om gødningsafgifter. Støtteordningen blev herefter finansieret af statslige midler (Daugbjerg, 1998a: 86-90).

Folketingets inddragelse i udarbejdelsen af detaljerne i NPO-handlingsplanen afstedkom en politisering af beslutningsprocessen. Det var uvant for landbrugets organisationer idet man plejede at fastlægge reguleringer der berørte erhvervet i forhandlinger med Landbrugsministeriet. Selvom landbruget undgik gødningsafgifter, var man stadig ikke tilfreds. Desuden var man skeptisk overfor miljømyndighederne. Derfor henvendte landbrugets organisationer sig til Kommunernes Landsforening (KL), og det lykkedes dem at lave en aftale med KL som fastlagde kriterierne for miljøtilsynet af landbruget og for udpegning af tilsynspersonale. Desuden opfordrede begge parter lokalpolitikere og repræsentanter for de lokale landbrugsorganisationer til i fællesskab at holde øje med tilsynet (De danske Landboforeninger, 1985: 110-11).

NPO-redegørelsen blev startskuddet til en lang strid mellem landbrugets organisationer og Landbrugsministeriet på den ene side og Miljøstyrelsen og Dansk Naturfredningsforening på den anden. Striden nåede sit højdepunkt i forbindelse med Vandmiljøplan I i 1986-87. Konflikten drejede sig først og fremmest om afgifter på handelsgødning. Indledningsvis forsøgte man at finde en forhandlingsløsning med landbruget. Der blev nedsat et ekspertudvalg hvori landbrugets organisationer, Landbrugsministeriet, Forskningsrådet og Miljøstyrelsen var repræsenteret. Udvalget fik knap to uger til at nå til enighed om hvordan landbrugets tab af kvælstof kunne halveres. Med den korte tidsramme var forsøget på forhånd dømt til at mislykkes, hvad det også gjorde. Medlemmerne var dog trods alt enige om at det var umuligt at reducere landbrugets tab af kvælstof til vandmiljøet med 50 procent på kun tre år (Andersen og Hansen, 1991: 97; ATV, 1990: 43-44).

Efter det halvhjertede forsøg på at finde en forhandlingsløsning blev udformningen af vandmiljøplanen en sag for regeringen og de politiske partier i Folketinget. Regeringen fremlagde en handlingsplan, som blev forkastet af det grønne flertal. Derefter overtog Folketingets miljø- og planlægningsudvalg processen, der på et tidspunkt blev ret kaotisk og truede med at sprænge regeringen. Anledningen til regeringskonflikten var at Landboforeningerne lakkede en fortrolig rapport der såede tvivl ved datamaterialet, som underbyggede handlingsplanen. Det var nu så som så med fortroligheden, for et halvt år tidligere var rapporten blevet offentliggjort i tidskriftet *Ugeskrift for Jordbrug*. I kampens hede blev det overset, og der opstod en alvorlig konflikt internt i regeringen mellem Kristeligt Folkeparti, som havde miljøministerposten, og Venstre, som havde landbrugsministerposten (Andersen og Hansen, 1991: 102-107). Processen omkring vandmiljøplanen endte med at Lone Dybkjær og hendes

parti, Det radikale Venstre, bøjede af og opgav gødningsafgifter. I forhold til NPO-handlingsplanen blev kravet til opbevaringskapacitet for husdyrgødning strammet op således at den nu skulle være ni måneder mod tidligere seks. Desuden blev der indført krav om at landmændene skulle udarbejde gødnings- og sædskifteplaner,³ samt at de skulle have en vis andel grønne marker i efterårs- og vinterperioden.⁴ Endvidere blev miljøstøtteordningerne forlænget.

Landbruget måtte modvilligt acceptere disse opstramninger, men opgav ikke kampen mod dem. Det lykkedes således landbrugets organisationer at overtale den radikale miljøminister, Lone Dybkjær, som i 1988 overtog miljøministerposten i KVR-regeringen, til at lempe reglerne for opbevaringskapaciteten således at den kunne tilpasses individuelt. Hermed blev rådgivningstjenesten placeret i en central position i vandmiljøplanens implementering idet ikke andre organer havde tilstrækkelige administrative og landbrugsfaglige ressourcer til at vurdere det individuelle behov på et stort antal landbrug. Desuden lempede hun reglerne for gødnings- og sædskifteplaner således at det i praksis blev frivilligt at lave dem (Daugbjerg, 1998a, pp. 91-94).

Det viste sig ret hurtigt at der var et misforhold mellem Vandmiljøplanens politiske instrumenter og dens ambitiøse målsætning om at halvere tabet af gødningsstoffet nitrat. Det kom ikke som nogen overraskelse for eksperter og embedsmænd. Det førte til at landbrugsministeren i 1990 fik til opgave at udarbejde en teknisk redegørelse og plan for et bæredygtigt landbrug. Landbrugsministeriet så sig nødsaget til endnu en gang at afvise handelsgødningsafgifter og -kvoter som brugbare instrumenter i kampen mod landbrugets tab af gødningsstoffer til grund- og overfladevand. Også landbrugsorganisationerne var afvisende overfor den slags instrumenter. I stedet foreslog Landbrugsministeri-

et øget regelstyring, bl.a. obligatoriske gødnings – og sædskifteplaner samt gødningsregnskaber (Landbrugsministeriet, 1991, bilag 1). Selv om landbruget ikke var direkte inddraget i udarbejdelsen af rapporten og selve handlingsplanen for et bæredygtigt landbrug, var der dog en ganske god overensstemmelse mellem landbruget og Landbrugsministeriet om at anvende regelstyring fremfor økonomiske styringsmidler. Husmandsforeningerne (Danske Husmandsforeninger, 1991, p. 24) foreslog således »at der indføres en obligatorisk uvildig konsulentrådgivning i forbindelse med udarbejdelse af sædskifte- og gødningsplanlægning.« Landboforeningerne (De danske Landboforeninger, 1991, p. 11) anså også brugen af gødningsplanlægning som et nøgleinstrument i miljøpolitikken. De støttede sågar kravet om at der skulle udarbejdes gødningsregnskaber (De danske Landboforeninger, 1992, p. 39). Landbrugets organisationer var således selv blandt ophavsmændene til det omfattende bureaukrati på gødningsområdet, hvilket nok vil overraske de fleste landmænd. Reguleringsformen ville placere landbrugets rådgivningstjeneste endnu mere centralt i miljøreguleringen idet den i de fleste tilfælde skulle udarbejde gødningsplaner mv.

Folketinget godkendte ikke uden videre regeringens forslag, men belært af tidligere erfaringer forsøgte det at finde en beslutningsmodel, som kunne modvirke at tingene udvikle sig som under udarbejdelsen af vandmiljøplanen. Der blev nedsat et specialudvalg (Bjørn Westh-udvalget), som bestod af medlemmer af Miljø- og planlægningsudvalget og Udvalget for landbrug og fiskeri. Den tidligere socialdemokratiske landbrugsminister Bjørn Westh blev udpeget som formand for udvalget. Debatten om afgifter blev genåbnet da Socialdemokratiet og SF ønskede at gøre brug af dette instrument, men de to partier kunne ikke finde støtte for forslaget hos det radikale medlem af udvalget. Enden på det hele blev at flertallet accepterede ideen i

Landbrugsministeriets udkast, som i det store hele blev vedtaget, men ikke uden stramninger af planens detaljerede regler. Kravene til udnyttelsen af kvælstof blev således strammet op (Udvalget vedr. en bæredygtig landbrugsudvikling, 1991). I modsætning til forløbet under vandmiljøplanen forløb beslutningsprocessen forholdsvis stille denne gang. Som tidligere set, var landbrugsorganisationerne i stand til at ændre på handlingsplanen efterfølgende. Det skete året efter, da kravene til opbevaring af husdyrgødning i praksis blev mildere (Daugbjerg, 1998a, p. 97).

Fiskedøden i Mariager Fjord i sommeren 1997 satte endnu en gang landbrugets gødningsanvendelse på dagsordenen. Regeringen, med miljøministeren i spidsen, bragte på et møde med landbrugets organisationer i september igen spørgsmålet om gødningsafgifter på banen. Dette krav blev blankt afvist af landbrugets ledere (De danske Landboforeninger, 1997). På mødet foregik der ikke forhandlinger; der var blot tale om en orientering til landbruget (Blom-Hansen og Laursen, 1999: 193). Der blev dog givet tilsagn om at regeringen på centrale områder ville afvente nogle tidligere nedsatte ekspertudvalgs indstillinger før den skred til handling (Landbladet, 19. sept. 1997), men de kom aldrig til at spille nogen særlig rolle. SF og Enhedslisten satte nemlig som betingelse for deres deltagelse i et evt. finanslovsforlig, at der også blev opnået enighed om en ny vandmiljøplan. Dermed gled beslutningsprocessen over i Folketinget, og landbruget måtte sætte sin lid til de borgerlige partier (Blom-Hansen og Laursen, 1999: 193).

Efter hårde forhandlinger lykkedes det Ny-rup-regeringen at lave en aftale med Venstre og Det Konservative Folkeparti, SF og CD. Under forløbet trak Venstre og Det Konservative Folkeparti sig på et tidspunkt ud af forhandlingerne, men vendte lidt senere tilbage for at moderere aftalen om Vandmiljøplan II

så meget som muligt. Landbruget undgik endnu en gang gødningsafgifter, men måtte acceptere en nedsættelse af gødningsnormen med 10 procent (Miljøministeriet, 1998).⁵ Både Landboforeningerne og Dansk Familielandbrug (tidligere Husmandsforeningerne) havde i stedet ønsket en større satsning på våde engområder (De danske Landboforeninger, 1998). Den nye gødningsregel var en bitter pille at sluge for landbruget, men der var en mulighed for at undgå at nedsætte gødningstildelingen med hele 10 procent. For at opretholde hvedemelets bagekvalitet, blev brødhvedesorter undtaget for kravet om nedsættelse af kvælstofnormen. Resultatet blev, ganske forudsigeligt, at landmændene såede mere brødhvede end tidligere.

Gennemgangen af de fire handlingsplaner viser at politikformuleringen på gødningsområdet i stor udstrækning har været præget af den parlamentariske beslutningsmodel; dvs. at et flertal i Folketinget har påtaget sig en væsentlig rolle i udformningen af miljøreguleringen. Det har dog ikke forhindret landbruget i at få modereret reguleringen i de efterfølgende faser.

3. Konfliktløsning på pesticidområdet

Konflikterne på gødningsområdet har i høj grad handlet om brugen af grønne afgifter. Afgifter har fremstået som det sidste man kunne tænke sig i landbruget. Det interessante i landbrugs-miljøproblematikken er imidlertid at man fra 1995 ser miljøafgifter anvendt i pesticidpolitikken. Det faktum bliver bestemt ikke mindre interessant af at vende blikket mod Norge og Sverige, for i sammenligning med de to lande er den danske afgift på et væsentligt højere niveau (Daugbjerg, 1998b). Spørgsmålet er hvordan det kunne lade sig gøre at bruge afgiftsinstrumentet på pesticidområdet?

Faktisk var landbruget temmelig skeptisk overfor afgiften. Som Landbrugsrådet (1994) udtrykte det: »Vi frygter at afgifter

med tiden også kan få et skattemæssigt formål.« På gødningsområdet havde landbruget succes med at mobilisere kraftig modstand mod afgifter. Hvorfor skete det samme ikke på pesticidområdet?

En mere omfattende offentlig regulering af landbrugets forbrug af pesticider⁶ startede med pesticidhandlingsplanen i 1986. Den havde som mål at reducere landbrugets pesticidforbrug med 50 procent inden 1997. Handlingsplanens virkemidler var nye og strammere regler for godkendelse af pesticider, tvungen sprøjteuddannelse af landmænd, krav om at føre sprøjtejournaler samt informationskampagner.⁷ Virkemidlerne afspejlede en reguleringsform der var acceptabel for landbruget.

I 1994 blev det klart at målet ikke kunne nås. Handlingsplanen havde udtømt langt de fleste ikke-økonomiske styringsmidler i pesticidpolitikken, og man kunne derfor ikke undgå at overveje en pesticidafgift. Manglen på realistiske alternativer til en afgift førte dog også til at den blev taget i anvendelse, og blev sat til 37 procent af detailprisen på midler til skadedyrsbekæmpelse, 15 procent på midler til ukrudts- og sygdomsbekæmpelse samt vækstreguleringsmidler.

Afgiftsmodellen blev udviklet i og omkring Embedsmandsudvalget om grønne afgifter og erhvervene, som bestod af embedsmænd fra en række ministerier og styrelser. Det havde en afdelingschef fra Finansministeriet som formand og blev betjent af et sekretariat bestående af embedsmænd fra Finansministeriet (Embedsmandsudvalget om grønne afgifter og erhvervene, 1994). En række miljø- og erhvervsorganisationer blev inddraget i processen (Embedsmandsudvalget om grønne afgifter og erhvervene, 1995). På landbrugsområdet lykkedes det at finde frem til en løsning som kunne accepteres af et flertal i Folketinget. Denne måde at tackle problemerne på står i stærk kontrast til gødnings-

området hvor beslutningsprocessen gled op på det parlamentariske niveau. Der gik med andre ord politik i sagen. Diskussionen om pesticidafgifterne var i høj grad overladt til eksperterne i 1994 og 1995.

Ser man nærmere på afgiften er den ikke helt så slem for landbruget selv om den, set i et internationalt lys, er temmelig høj. Det skyldes at jordskatterne blev nedsat med et beløb der i det store hele svarede til det pesticidafgiften ville indbringe. Før pesticidafgiftens indførelse blev en del af provenuet fra jordskatterne overført til to promilleafgiftsfonde (en for landbrug og en for gartneri). Inden for landbruget anvendes fondenes midler i forbindelse med afsætningsfremme, forskning og forsøg, produktudvikling, uddannelse, sygdomsforebyggelse og – bekæmpelse samt kontrolopgaver. Promilleafgiftsfonden for landbrug udbetaler sine midler til Landbrugets Rådgivningscenter (ejes og drives af De danske Landboforeninger og Dansk Familiebrug i forening), Landbrugets Eksportfremmeudvalg og ni produktionsafgiftsfonde. Både selve promilleafgiftsfonden for landbrug og de ni produktionsafgiftsfonde kontrolleres af landbruget. I promilleafgiftsfondens bestyrelse har landbruget syv af de otte pladser og Arbejderbevægelsens Erhvervsråd den ottende. Denne dominans af landbrugsinteresser er endnu mere udpræget i de ni produktionsafgiftssfonde (Daughjerg, 1998b).

1995-pesticidafgiften var, i praksis, en omlægning af skatterne og ikke en ny afgiftsbelastning af landbruget, og hvad der også var ganske vigtigt, så førte afgiften ikke til nogen væsentlig omfordeling inden for landbrugs-erhvervet.⁸ Det er en vigtig årsag til at landbruget, når man sammenligner med spørgsmålet om handelsgødningsafgifter, var forholdsvis moderat i dets modstand mod pesticidafgiften. I udgangspunktet foretrak landbrugets forhandlere en løsning hvor afgiftsprovenuet blev ført direkte tilbage til landmændene, men accepterede skatteomlægning

gen som den næstbedste løsning (interviewdata, 2000). En anden årsag til at landbruget accepterede afgiften var den stærke kontrol som erhvervet fik over brugen af afgiftsprovenuet. Den sikrede erhvervet mod at pesticidafgiften blot blev en ny indtægtskilde for staten. En tredje årsag var at der i pesticidafgiften er en mere klar og direkte relation mellem brugen af pesticider og forurening end der er mellem brugen af handelsgødning og forurening. Der er en direkte risiko for at forurene når man bruger pesticider, hvilket der ikke nødvendigvis er ved at bruge handelsgødning. Handelsgødning regnes for at være mindre forurenende end husdyrgødning. Ideen i en handelsgødningsafgift er derfor at man beskatter det »rene« produkt (handelsgødning) for at motivere landmanden til udnytte det forurenende produkt (husdyrgødningen) bedre og dermed mindske kvælstofudvaskningen. Forudsætningen for at den løsning opfattes som værende rimelig inden for landbrugets rækker er at alle landmænd har adgang til husdyrgødning. Specialisering inden for landbruget bevirker at planteavlere, såfremt de ikke har adgang til husdyrgødning indenfor en mindre afstand, ville komme til at betale forholdsvis mere i gødningsafgift end husdyrbrugerne selv om risikoen for udvaskning er betydelig mindre på deres landbrug. Det opfattes som værende urimeligt. Den mere direkte relation mellem brugen af pesticider og risikoen for forurening betyder, at pesticidafgiften er mere acceptabel for dem som skal betale afgiften end en afgift på handelsgødning.

Sammenfattende kan der identificeres tre væsentlige elementer som gjorde pesticidafgiften acceptabel for landbruget:

- Afgiftsprovenuet føres tilbage til landbruget uden at skabe væsentlig omfordeling inden for landbrugs-erhvervet,
- Landbruget sikres en vis kontrol over brugen af afgiftsprovenuet,
- Der er en rimelig direkte forbindelse mel-

lem brugen af pesticider og risikoen for forurening.

I og med at afgiftsdesign kom ind i forhandlingerne med landbruget så kunne man faktisk gennemføre en miljøregulering som man med nitratområdet i tankerne ville anse for urealistisk. Man kan så diskutere om pesticidafgiften har nogen effekt, men det er sådan set ikke så vigtigt her. Det interessante er hvordan man med landbrugets accept kunne indføre et reguleringsinstrument som landbruget på et lignende område fandt helt uacceptabelt.

Det varede dog ikke længe før landbrugs-miljøpolitikken lignede sig selv igen. I 1996 fandt amternes boringskontrol større mængder pesticidrester i drikkevandet end man tidligere havde registreret. Denne stigning skyldtes at man nogle steder havde analyseret for nye pesticider (se Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse, 1997: 49-65). Disse nye fund førte til en ophedet debat hvori mange fagfolk, politikere og almindelige borgere konkluderede at pesticidforureningen var langt værre end først antaget, og at problemet ville blive forværret i fremtiden hvis der ikke blev grebet kraftigt ind. Landbruget blev i den offentlige debat holdt eneansvarlig for forureningen, hvilket ikke var helt berettiget, da en del af forureningen stammede fra pesticider anvendt til ukrudtsbekæmpelse på udyrkede arealer. Den værste forurening af grundvandet var forårsaget af ukrudtsmidlet Prefix, som kun bruges på udyrkede arealer (Daugbjerg, 1999, p. 124). Den ophedede politiske stemning førte til at Nyrup-regeringen i januar 1998 indgik forlig med venstrefløjspartierne om at fordoble pesticidafgiften (Jyllands-Posten 23.1.1998), og i juni samme år blev forslaget vedtaget af Folketinget. 1998-afgiften var en bitter pille at sluge for landbruget da afgiftsordningen var konstrueret således at provenuet anvendes til støtte til økologisk jordbrug, til forskning/udvikling vedrørende økologisk landbrug og til overvågning af pesticid-

forureningen (Miljøstyrelsen, 1998). Det betyder at tilbageføringsordningen omfordeler økonomiske ressourcer fra konventionelle landbrug til økologiske. Som set før, er en miljøpolitisk beslutning ikke en endelig beslutning før landbruget har gjort hvad der står i dets magt for at få den ændret. Landbrugets organisationer gik straks i gang med at arbejde for at få indført en tilbageføringsordning der lignede den fra 1995. Det fik man i finansloven for 1999, som lagde et loft over jordskatterne for 1999 og år 2000. Det betød en skattelettelse på ca. 175 mio. kroner for landbruget (Finansministeriet, 1998; Landsbladet 27.11.1998).

Fundet af pesticidrester i grundvandet i 1996 gav sig ikke kun udtryk i en afgiftsforhøjelse. Folketinget nedsatte et uafhængigt udvalg, som skulle vurdere konsekvenserne ved en afvikling af brugen af pesticider (Bichel-udvalget). Udvalget var bredt sammensat med repræsentanter fra bl.a. landbrugets organisationer (herunder Landsforeningen Økologisk Jordbrug), Danmarks Naturfredningsforening, Specialarbejderforbundet, Dansk Planteværn (tidl. Agrokemisk Forening) samt en række ministerier og forskningsinstitutioner. Hvad der nok kom som en overraskelse for mange, så lykkedes det udvalget at nå frem til en fælles indstilling til miljøministeren. Udvalget anbefalede en tre-strengt strategi til nedsættelse af pesticidanvendelsen hvilket indebar en (1) nedsættelse af behandlingshyppigheden, (2) yderligere beskyttelse af biotoper ved etablering af sprøjtefrie randzoner langs vådområder, ekstensivering af landbrugsdriften i særlige områder og braklægning, samt (3) øget omlægning til økologisk landbrugsdrift (Bichel-udvalget, 1999). Miljøminister Svend Auken var ovenud begejstret og udtalte:

Der er tale om et meget, meget flot stykke arbejde, som er helt unikt – også i international sammenhæng. ... Det er især bemærkelsesværdigt, at det er et enigt ud-

valg, der står bag analysen og anbefalingerne. Jeg finder det meget positivt, at landbruget og de grønne organisationer har spillet så konstruktivt sammen i dette arbejde. Det viser, at der fra alles side er en reel vilje til at finde realistiske løsninger på problemerne (Miljø- og energiministeriet, 1999).

Miljøministeren havde god grund til tilfredshed, for enighed i spørgsmålet om landbrug og miljø har historisk set været noget der har været svært at opnå. Alt så således ud til at være fryd og gammen – men kun for en stund. Fristelsen til at foreslå en ny pesticidhandlingsplan der gik videre end Bichel-udvalgets anbefalinger var for stor for miljøministeren. Bichel-udvalget fandt det realistisk at nedsætte pesticidforbruget med 30-40 procent over 5-10 år, hvilket svarer til en reduktion i behandlingshyppigheden til 1,4-1,7 (Bichel-udvalget, 1999).⁹ Miljøministeren fandt også dette krav realistisk, men ønskede et specifikt delmål som lød på en reduktion af behandlingshyppigheden til under 2,0 ved udgangen af år 2002. En anden stramning i forhold til Bichel-udvalgets anbefalinger var at miljøministeren ønskede lovhjemmel til at indføre et kvotesystem for pesticider og obligatoriske sprøjtefrie zoner såfremt delmålet ikke ville være nået inden udgangen af år 2002 (Miljø- og energiministeren, 1999). Allerede inden forslaget formelt blev stillet var landbrugets organisationer klar over hvor det bar hen ad og reagerede skarpt overfor den foreslåede stramning. Landboforeningerne følte sig snydt (De danske Landboforeninger, 1999a). I en fællesudtalelse stillede både Dansk Familiebrug og Landboforeningerne spørgsmålstegn ved om det overhovedet var realistisk at nå målet på så kort tid (Dansk Familielandbrug og De danske Landboforeninger, 1999). Også lovhjemlen til at etablere et kvotesystem og obligatoriske sprøjtefrie zoner var uacceptabel for landbrugsorganisationerne (De danske Landboforeninger og Dansk Familiebrug, 1999). Miljøministeren

forblev upåvirket af landbrugsorganisationernes modstand mod regeringens stramninger og indledte forhandlinger med SF og Enhedslisten. Det lykkedes ikke at nå til enighed med disse partier da Enhedslisten krævede yderligere stramninger af planen, hvilket regeringen fandt for vidtgående (Maskinbladet, 19.apr. 2000). Enden på det hele blev at pesticidhandlingsplan II kom til at ligge tæt op ad Bichel-udvalgets anbefalinger. Miljøministeren opgav at skabe lovhjemmel for indførelse af kvoter og obligatoriske sprøjtefrie zoner, men udelukkede ikke denne mulighed i fremtiden. Delmålet om en reduktion af behandlingshyppigheden til 2,0 blev dog opretholdt (Miljø- og energiministeriet og Ministeriet for fødevarer, landbrug og fiskeri, 2000; L 157 A). Det blev dog blødt en del op da Miljøministeriet tilkendegav at man var tilfreds hvis der ville ske en klar udvikling i retning af et lavere pesticidforbrug. Med denne tilkendegivelse accepterede både Dansk Familiebrug og Landboforeningerne pesticidhandlingsplan II, men forpligtede sig ikke til mere end at leve op til Bichel-udvalgets målsætning (De danske Landboforeninger, 2000a, Landsbladet, 10. marts, 2000). Landboforeningerne (De danske Landboforeninger 2000b) udtalte således: »Der er ingen diskussion om at dansk landbrug vil gøre alt for at leve op til Bichel-udvalgets målsætning.«

Spørgsmålet er dog om de reduktioner landbruget har forpligtiget sig til kan betegnes som vidtgående? Før det spørgsmål kan besvares må man først spørge om hvor meget landbrugets ledere i det hele taget kan forpligtige erhvervet? Udfra to foreliggende spørgeskemaundersøgelser om landmændenes holdninger til brug af pesticider, kan man konkludere at landbrugets ledere er gået ret langt ved at love en reduktion på 30-40 procent. I en undersøgelse omfattende ca. 1400 landmænd udført i 1997 havde to tredjedele af landmændene den opfattelse at deres pesticidforbrug ikke kunne reduceres og kun ganske få kunne acceptere mere ukrudt i mar-

ken (Svendsen mfl., 1997: 16). I en undersøgelse udført i 1999, omfattende godt 1500 landmænd, var der flere der var villige til at reducere forbruget, hele 70 procent. I gennemsnit ville de reducere forbruget med 25 procent. Det er også værd at bemærke at »omkring halvdelen af alle landmænd finder kritikken af landbrugets pesticidanvendelse helt uberettiget« – og det er vel at mærke blandt de største landbrug denne holdning findes (De danske Landboforeninger, 1999b). Holder man disse holdninger op mod de reduktionsmål som landbrugets organisationer forpligtede sig til, så kan man konkludere at landbruget har strakt sig langt. Godt nok kan man sige at det at love en 30 procent reduktion ikke er særligt vidtgående når baglandet kan acceptere 25 procent, men det er dog at gå videre. Mere vigtigt er det at bide mærke i at der blandt de største landbrug er en modvilje mod at acceptere at brugen af pesticider skulle kunne udgøre en uacceptabel miljørisiko. Desuden skal man huske på at det er ganske uforpligtende at angive hvor meget man tror at man kan reducere pesticidforbruget i en anonym spørgeundersøgelse. Det er straks noget helt andet når man skal til at leve med en større risiko for udbyttetab som følge af det reducerede pesticidforbrug.

Med disse begrænsninger i landmændenes villighed til at reducere pesticidforbruget, er der kun et begrænset råderum i pesticidpolitikken for landbrugsorganisationernes ledere. En rundspørge til lokalformændene i De danske Landboforeninger og Dansk Familiebrug viser at henholdsvis 74 og 58 af de adspurgte ikke mener at de to organisationer skal være mere samarbejdsvillige i miljøpolitikken (Lauridsen og Svarrer, 2000). Selv om svarprocenten er forholdsvis lav (59 procent for Landboforeningerne og 64 for familiebruget), indikerer tallene alligevel med al tydelighed at landbrugsorganisationernes ledere har »kort snor« i miljøpolitikken, herunder pesticidpolitikken. Problemet for ledere i enhver type interesseorganisation, som over for

offentlige myndigheder forpligtiger medlemmerne udover det de kan acceptere, er at disse ledere, og i værste fald selve organisationen, kan miste opbakning og legitimitet blandt de menige medlemmer. Det er et alvorligt problem for en interesseorganisation og kan føre til massive udmeldelser, dannelse af konkurrerende organisationer, krav om ledernes afgang o.lign.

En yderligere faktor, som underbygger argumentet om at pesticidhandlingsplan II faktisk er ret vidtgående, er at reduktionsmålet for pesticidforbruget er præcist nok til at landbrugets indsats kan måles op mod det. Det tvinger landbruget til at fremvise resultater hvis det vil bevare politisk troværdighed i pesticidpolitikken.

Gennemgangen af pesticidpolitikken viser at man faktisk kan indføre ret vidtgående foranstaltninger ved at anvende den korporative beslutningsmodel i landbrugs-miljøpolitikken. Denne model forudsætter at landbrugets organisationer inddrages i forhandlingerne om politikens indhold, og at der er en vilje til at finde et kompromis. Desuden skal der være politisk opbakning til at lade kompromiset stå ved magt. Indførelsen af pesticidafgiften i 1995 er det klareste eksempel herpå. Udarbejdelsen af Pesticidhandlingsplan II illustrerer at såfremt landbrugets organisationer får indflydelse på hvilke tiltag der anbefales, så bakker man også op om disse anbefalinger og vil arbejde for at de føres ud i livet.

4. Kan de miljøpolitiske konflikter løses i forhandlinger med landbruget?

Miljøregulering af dansk landbrug har været stærkt politiseret og konfliktfyldt op igennem 1980'erne og 1990'erne. De politiske partier har i høj grad overtaget beslutningsprocessen og har fastsat reguleringens detaljerede regler. Denne form for politikformulering står i skarp kontrast til måden at håndtere problemerne på inden for den traditionelle landbrugspolitik. I landbrugspolitikken har kompromiser om politikens detaljerede indhold,

opnået i forhandlinger mellem landbrugsministeren og hans/hendes ministerium og landbrugets organisationer, været kendetegnende for beslutningsprocessen (Daugbjerg, 1999). Folketinget har således spillet en mere tilbagetrukket rolle.

Spørgsmålet er, om den politiserede og konfliktfyldte måde at håndtere landbrugets miljøproblemer på har givet en miljøregulering som er mere vidtgående end den der kunne være skabt i forhandlinger med landbrugets organisationer? Det grønne flertal i Folketinget er gang på gang gået videre end landbruget kunne acceptere. Det har som oftest ført til at landbruget har brugt implementeringsprocessen til at få selve reguleringen moderet.

Alternativet til den parlamentariske beslutningsmodel er den korporative beslutningsmodel hvori forhandling og kompromissøgning er de centrale elementer. Man kan måske ikke gå så hurtigt frem i miljøkravene til landbruget, men til gengæld vil landbruget forpligte sig til at leve op til de indgåede aftaler. Ideen i den korporative beslutningsmodel er netop at regeringen for at nå sine mål, med et minimum af konflikt, inddrager de berørte interesseorganisationer i udformningen og implementeringen af den offentlige politik. Til gengæld får interesseorganisationerne indflydelse på politikens indhold. Modellens levedygtighed i relation til miljøreguleringen af landbruget er selvfølgelig betinget af at landbruget bakker op om de kompromiser der nås og bidrager positivt til politikens implementering. Denne forpligtigelse kommer ganske tydeligt frem i landbrugsorganisationernes forpligtigelse til at leve op til størstedelen af målene i pesticidhandlingsplan II. Den angiver et reduktionsmål for pesticidforbruget der er tilstrækkeligt præcist til at holde op imod landbrugets indsats, hvilket tvinger erhvervet til at frembringe resultater.

Analysen viser også at man i den korporative forhandlingsmodel faktisk kan nå til enighed om ret vidtgående miljøreguleringer med landbrugets organisationer. Det kræver at reguleringen konstrueres således at man undgår uønskede bieffekter, dvs. omkostningsforøgelser og omfordelinger. Det var ganske tydeligt da man indførte pesticidafgiften i 1995. Landbrugets organisationer accepterede afgiften, hvilket var ganske bemærkelsesværdigt idet afgiftsløsningen var uacceptabel for landbruget på gødningsområdet.

Inddragelsen af interesseorganisationerne i udformningen af miljøpolitikken behøver ikke nødvendigvis at være en hæmsko. Faktisk er der et potentiale i den korporative beslutningsmodel, der af mange bliver opfattet som værende problematisk – især i miljøpolitikken. Generelt set får man »formentlig [en] mere dybdegående behandling og teknisk afklaring af problemer forud for formuleringen af politiske initiativer samt ... en formentlig ofte forøget evne til at implementere vedtagne politikker. Disse konsekvenser overses ofte ...« (Blom-Hansen og Daugbjerg, 1999: 216). Det skal dog nævnes at den korporative beslutningsmodel ikke er anvendelig i alle situationer. Den kræver at parterne er enige om hvad der er et politisk problem, og lige så vigtigt, hvad der ikke er det. Langt op i 1980'erne var både Landbrugsministeriet og landbrugets organisationer ikke villige til at erkende at der var et forureningsproblem i landbruget, mens man havde den modsatte opfattelse i Miljøstyrelsen (Daugbjerg, 1998a, p. 85-87). I den situation kommer man nok ikke langt med den korporative beslutningsmodel. Tingene har dog ændret sig op gennem 1990'erne. I landbrugets organisationer erkender man nu at landbrugsdrift er forbundet med en vis forurening, og dermed er der et helt andet udgangspunkt end tidligere for at anvende den korporative beslutningsmodel i udformningen af miljøreguleringen af landbruget.

Den dybdegående behandling af problemer og mulige løsninger, som finder sted i denne form for beslutningsproces, betyder at man kan udforme løsninger der er acceptable for landbruget uden at indholdet af reguleringen udvandes. Det faktum, at den korporative beslutningsmodel kun har været anvendt i pesticidpolitikken, er bestemt ikke ensbetydende med at den ikke kan anvendes på gødningsområdet i fremtiden. De første indikationer på at vi ikke har set de sidste indgreb på det område har allerede vist sig. Som tingene ser ud i øjeblikket så står og falder den korporative beslutningsmodel dog med landbrugets indsats i pesticidhandlingsplan II. Lykkes det ikke landbruget at nå de fastsatte mål, er det sandsynligt at denne model opgives, og Folketinget igen tager teten i udformningen af miljøreguleringen.

Det faktum, at den korporative beslutningsmodel har vist sig anvendelig i pesticidpolitikken, taler for at den ikke kun har et potentiale i landbruget, men også i andre sektorer. Den konklusion bygger på at modellen har vist sig anvendelig på et område der over en årrække har været præget af et højt konflikt-niveau og en høj grad af politisering, og hvor man derfor ikke skulle forvente at den er specielt velegnet. Set fra et metodisk udgangspunkt er analysen af miljøreguleringen af landbruget egentlig en kritisk test af tesen om at den korporative model har et betydeligt potentiale i konfliktløsning, idet modellen ikke har gode betingelser på dette område, men alligevel viste sig anvendelig. Man kan derfor konkludere at virker den i miljøreguleringen af landbruget virker den, om ikke alle andre steder, så mange steder!

Noter

1. Se Daugbjerg 1999 for en beskrivelse af landbrugspolitikens elementer.
2. Tidligere benævnt kunstgødning.
3. Beskriver med hvilke afgrøder marken er tilsæt og med hvilke mængder der gødes.
4. Dvs. at jorden skal have et plantedække.

5. Gødningsnormen angiver mængden af gødning der må anvendes til en afgrøde og bruges ved udarbejdelse af gødningsplaner og -regnskaber.
6. Dvs. kemiske midler anvendt til bekæmpelse af skadedyr, ukrudt, plantesygdomme og vækstregulering.
7. Se Anker, (1996, kap. 5) for en detaljeret gennemgang af handlingsplanens virkemidler.
8. Denne afgiftmodel havde tidligere været diskuteret i Bjørn Westh udvalget hvor Socialdemokratiet havde foreslået denne form for tilbageføring af afgifter på handelsgødning (Udvalget vedr. en bærebægtig landbrugsudvikling, 1991). Problemet var dog at det ville føre til en omfordeling fra planteavlbedrifter til husdyrbrug, hvilket var uacceptabelt for landbruget (se De danske Landboforeninger, 1986, p. 109).
9. Behandlingshyppigheden angiver hvor mange gange årligt landbrugsarealet sprøjtes med bekæmpelsesmidler, når disse anvendes i den anbefalede mængde.

Litteratur

- Andersen, M.S. og Hansen, M.W. (1991). *Vandmiljøplanen: Fra forhandling til symbol*. Harlev J.: Niche.
- Anker, Helle Tegner (1996). *Miljøretlig regulering på landbrugsområdet: Særligt om handlingsplaner og miljøkonsekvensvurderinger*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- ATV (1990). *Vandmiljøplanens tilblivelse og iværksættelse*, Lyngby: Akademiet for de tekniske Videnskaber.
- Bicheludvalget (1999). *Bicheludvalget. Udvalget til vurdering af de samlede konsekvenser af en hel eller delvis afvikling af pesticideanvendelsen: Rapport fra Hovedudvalget*, <http://www.mst.dk/fagomr/02050000>
- Blom-Hansen, Jens og Carsten Daugbjerg (1999) »Magtens organisering« i Jens Blom-Hansen og Carsten Daugbjerg (red.), *Magtens organisering: Stat og interesseorganisationer i Danmark*, Aarhus: Systime, pp. 205-216.
- Blom-Hansen, Jens og Søren Worsøe Laursen (1999) »Økonomisk politik: Interesseorganisationerne sat uden for døren?« i Jens Blom-Hansen og Carsten Daugbjerg (red.), *Magtens organisering: Stat og interesseorganisationer i Danmark*, Aarhus: Systime, pp. 180-204.

- Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse (1997). *Grundvandsovervågning 1997*. Brenderup: Geografforlaget.
- Dansk Familielandbrug og De danske Landboforeninger, (1999), »Stram Pesticidhandlingsplan II«, <http://www.ddl.dk/nyheder/pressemeddelelser>.
- Danske Husmandsforeninger (1991), *Danske Husmandsforeningers politik på et bæredygtigt landbrug*, København.
- Daugbjerg, Carsten (1998a), *Policy Networks under Pressure: Pollution Control, Policy Reform, and the Power of Farmers*, Aldershot, UK: Ashgate Publishing
- Daugbjerg, Carsten (1998b) »Power and Policy Design: A Comparison of Green Taxation in Scandinavian Agriculture«, *Scandinavian Political Studies*, vol. 21, no. 3, pp. 253-284.
- Daugbjerg, Carsten (1999) »Landbrugspolitik: Stabilitet eller forandring?« i Jens Blom-Hansen og Carsten Daugbjerg (red.), *Magtens organisering: Stat og interesseorganisationer i Danmark*, Aarhus: Systime, pp. 106-27.
- De danske Landboforeninger (1985), *Beretning 1985*, København.
- De danske Landboforeninger (1986), *Beretning 1986*, København.
- De danske Landboforeninger (1991), *En bæredygtig udvikling i landbruget*, København.
- De danske Landboforeninger (1992), *Beretning 1992*, København.
- De danske Landboforeninger (1997) »Regeringens gødningsudspil er præget af panik« <http://www.landbrug.dk/ddl/presse/970912>.
- De danske Landboforeninger (1998) »Miljøeffekter af vandmiljøplan II« Brev til miljø- og landbrugsordførere i partierne bag aftalen vandmiljøplan II, København, 20. jan. 1998.
- De danske Landboforeninger (1999a), »Bicheludvalgets anbefalinger et must« <http://www.ddl.dk/nyheder/pressemeddelelser>
- De danske Landboforeninger (1999b), »Landmænd og pesticider – GfK-spørgeundersøgelse efteråret 1998«, København, d. 16. april 1999.
- De danske Landboforeninger, (2000a) »Landbruget klar til at føre pesticidhandlingsplanen ud i livet«, <http://www.ddl.dk/nyheder/pressemeddelelser>.
- De danske Landboforeninger, (2000b) »Trætte af mistillid« <http://www.ddl.dk/nyheder/pressemeddelelser>.
- Folketingets miljøudvalg (1973). »Betænkning over forslag til lov om miljøbeskyttelse«, *Folketingstidende*, 124. årg., 1972-73, tillæg B, bind 2.
- Embedsmandsudvalget om grønne afgifter og erhvervene (1994). *Grønne afgifter og erhvervene: Midtvejsrapport*, København: Finansministeriet.
- Embedsmandsudvalget om grønne afgifter og erhvervene (1995). *Grønne afgifter og erhvervene referater fra embedsmandsudvalgets drøftelser med erhvervsorganisationer*, København: Finansministeriet.
- Finansministeriet (1998), »Aftale om Finansloven for 1999«, http://www.fsk.dk/locations/fm/ff1999_aftale/kap01_2.htm.
- Jyllands-Posten, 23. jan. 1998, 21. maj 1998, L 157 A (2000) »Lov om ændring af lov om kemiske stoffer og produkter. (Markedsføring af biocidholdige produkter m.v.)«, *Lovtidende A 1999-2000*.
- Landsbladet, 19 sept. 1997, 27. nov. 1998, 10. mar. 2000.
- Landbrugsraadet 1994. »Kommentarer til rapporten om grønne afgifter og erhvervene«. Brev til Finansministeren, 10. August, 1994.
- Lauridsen, Jan Bjerre og Jens Peter Svarrer (2000) »Landbrugets storhed og fald«, upubliceret hovedopgave, Århus: Danmarks Journalisthøjskole. Maskinbladet 19. apr. 2000.
- Miljø- og energiministerien (1999), »L 157: Forslag til lov om ændring af lov om kemiske stoffer og produkter« fremsat den 15. december 1999, <http://www.folketinget.dk>.
- Miljø- og energiministeriet og Ministeriet for fødevarer, landbrug og fiskeri (2000), »Pesticidhandlingsplan II«, <http://www.mst.dk/handling/kemikalier/pesticidhandlingsplan.doc>.
- Miljøministeriet (1998), »Aftale vedrørende Vandmiljøplan II«, <http://www.mem.dk/publikationer/vandplan/aftale-2>.
- Miljøstyrelsen (1998), »Aftale mellem regeringen, SF og Enhedslisten i forbindelse med finansloven for 1998 om en styrket indsats for fremme og opretholdelse af økologisk omlægning og for vandmiljøet«, http://mstex03.mst.dk/handling/170000_00.htm.
- Svendsen, Søren mfl. (1997), *Landmanden, konsulent og pesticidforbruget: Afdækninger af holdninger og adfærd omkring nedsat brug af bekæmpelsesmidler*, Rapport til Bekæmpelsesmiddelkontoret Miljøstyrelsen, juli 1997, Esbjerg: Sydjysk Universitetscenter.
- Udvalget vedr. en bæredygtig landbrugsudvikling, (1991) »Beretning om en bæredygtig landbrugsudvikling (miljøinitiativer)«, *Folketingstidende* 1991-92, tillæg B.